অধ্যায় ২ঃ ধ্বনিবাদ

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য
২.২ পৰিচয়
২.৩ ধ্বনি
২.৩.১ ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰ আৰু ধ্বনি
২.৩.২ আনন্দবৰ্ধন, অভিনৱগুপ্ত আৰু ধ্বনিবাদ
২.৩.৩ ধ্বনিৰ স্বৰূপ
২.৩.৪ ধ্বনিৰ বিপক্ষে থকা মতবাদসমূহ
২.৩.৫ ধ্বনিৰ প্ৰকাৰভেদ
২.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
২.৫ অধিক জানিবলৈ
২.৬ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান (কৱল ৰূপৰেখা)
২.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰত ধ্বনিৰ স্থান সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব
- ধ্বনিবাদৰ ক্ষেত্ৰত আনন্দবৰ্ধন আৰু অভিনৱগুপ্তৰ অৰিহণাৰ যথাযথ মূল্যায়ন কৰিব পাৰিব
- ধ্বনিৰ স্বৰূপৰ লগত পৰিচিত হ'ব
- ধ্বনি বা ধ্বনিবাদৰ বিপক্ষে থকা মতবাদসমূহৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব
- ধ্বনিৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ সম্বন্ধে আলোচনা আগবঢ়াব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়টোত আপুনি ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰত থকা ৰসৰ ধাৰণাৰ লগত পৰিচিত হ'ল। এই অধ্যায়টোত আপুনি ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰত বহুচর্চিত, অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ আন এটি বিষয় 'ধ্বনি' অথবা 'ধ্বনিবাদ'ৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব।

ধ্বনি বুলিলে কি বুজায়, ধ্বনিবাদৰ স্থিতি, ধ্বনিৰ বিপক্ষে থকা যুক্তিবোৰ, ধ্বনিৰ স্বৰূপ আৰু প্ৰকাৰভেদ — এই বিষয়সমূহ এই অধ্যায়টিত বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰা হ'ব। এই আলোচনাই ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰত ধ্বনিৰ স্থানৰ বিষয়েও আপোনাক ধাৰণা দিব। ধ্বনিৰ বিষয়ে স্পষ্টকৈ জানিলে ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰত থকা বক্ৰোক্তিবাদ, অলংকাৰ আদিৰ বিষয়েও

জ্ঞান আহৰণ কৰাত সহজ হ'ব। এই উদ্দেশ্য আগত ৰাখিয়েই এই অধ্যায়টোত ধ্বনিৰ বিভিন্ন দিশ সামৰি লৈ আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ব।

২.৩ ধ্বনি

ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রত 'ধ্বনি'ৰ এটি অতি গুৰুত্বপূর্ণ স্থান আছে। ধ্বনি শব্দটো অতি প্রাচীন। প্রাচীন ব্যাকৰণগ্রন্থ কিছুমানত ধ্বনি পদটোৰ অৱস্থিতি দেখিবলৈ পোৱা যায়। কিন্তু কাব্যত ধ্বনিৰ স্থান কি বা ধ্বনিৰ প্রকৃত স্বৰূপ কি সেইবিষয়ে আলঙ্কাৰিকসকলে আগবঢ়োৱা আলোচনা বৰ বেছি প্রাচীন নহয়। এই ক্ষেত্রত লক্ষণীয় বিষয়টো হ'ল — ধ্বনিৰ বিষয়ে সুসংবদ্ধ তথা যুক্তিনির্ভৰ আলোচনা প্রথমবাৰৰ বাবে আনন্দবর্ধনৰ *ধ্বন্যালোক* গ্রন্থতেই পোৱা যায়। সেইকাৰণে আনন্দবর্ধনক ধ্বনিবাদৰ মূল প্রবক্তাৰূপে গ্রহণ কৰা হয়। এই অধ্যায়টোত ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রত ধ্বনিৰ স্থান, ধ্বনিবাদৰ স্বৰূপ, ধ্বনিৰ বিপক্ষত থকা অভিমতসমূহ, ধ্বনিৰ প্রকাৰভেদ— এই বিষয়সমূহক কেন্দ্র কৰি বিস্তৃত আলোচনা দাঙি ধৰা হ'ল।

২.৩.১ ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্র আৰু ধ্বনি

ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রৰ প্রাচীনত্ব সম্পর্কে পৃথিৱীৰ কোনো পণ্ডিতৰেই মনত সন্দেহৰ অৱকাশ নাই। ভৰত মুনিৰ প্রণীত *নাট্যশাস্ত্রখনকেই* ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রৰ প্রাচীনতম গ্রন্থ বুলি স্বীকাৰ কৰা হৈছে আৰু এইখন গ্রন্থত অলংকাৰশাস্ত্রৰ বিভিন্ন বিষয় সম্পর্কে গভীৰ তত্ত্ববোধক তথা তথ্যসমৃদ্ধ আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে। পৰৱর্তী কালত বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন আলঙ্কাৰিকে এইবোৰ বিষয়ক আধাৰ হিচাপে লৈ তেওঁলোকৰ মতবাদসমৃদ্ধ গ্রন্থ ৰচনা কৰি ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রৰ ভঁৰাল চহকী কৰি আহিছে। এই গ্রন্থসমূহত অলংকাৰশাস্ত্র তথা ভাৰতীয় নন্দনতত্ত্বৰ বিভিন্ন দিশ সামৰি লোৱা হৈছে। প্রাচীন ভাৰতীয় আচার্যসকলে আগবঢ়োৱা বিভিন্ন মতামতৰ ভিত্তিত ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রত একো একোটা সম্প্রদায়ৰ সৃষ্টি হৈছে আৰু এজন এজন আচার্যক সেই সেই সম্প্রদায়ৰ প্রণেতা বা অনুগামী হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হৈছে। কিছুমান সম্প্রদায়ৰ পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতবিৰোধ আছে যদিও ৰসসম্প্রদায়, অলংকাৰসম্প্রদায়, ৰীতিসম্প্রদায়, ধ্বনিসম্প্রদায় আৰু বক্রোক্তিসম্প্রদায়ে ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রত গুৰুত্বপূর্ণ স্থান অধিকাৰ কৰি আহিছে।

আচার্য ভৰতক ৰসসম্প্রদায়ৰ মূল পুৰুষ হিচাপে গ্রহণ কৰা হয় আৰু তেওঁৰ *নাট্যশাস্ত্রখনক* সেই সম্প্রদায়ৰ প্রাচীনতম গ্রন্থ বুলি ধৰা হয়। এই বিষয়ে ইতিমধ্যে আপুনি প্রথমটো অধ্যায়ত অধ্যয়ন কৰি আহিছে। অলংকাৰ সম্প্রদায়ৰ প্রবক্তাসকলে অলংকাৰকে কাব্যৰ মূল হিচাপে গ্রহণ কৰে। আচার্য ভামহক অলংকাৰ সম্প্রদায়ৰ পিতৃস্বৰূপ ক'ব পৰা যায়। উদ্ভট, দণ্ডী, ৰুদ্রট আদি আচার্যসকলেও অলংকাৰৰ গুৰুত্ব স্বীকাৰ কৰি কাব্যত ইয়াৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে যথাযথ অভিমত দাঙি ধৰিছে। ৰীতিসম্প্রদায়ে

কাব্যৰ আত্মা হিচাপে ৰীতিক গ্ৰহণ কৰিছে। আচার্য বামনক ৰীতিসম্প্রদায়ৰ মুখ্য প্রবক্তা হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হৈছে। ধ্বনিসম্প্রদায়ে ধ্বনিক কাব্যৰ মূল উপাদান বা আত্মা বুলি গ্রহণ কৰিছে। প্রাচীন আচার্যসকলে ধ্বনিৰ বিষয়ে ইতস্ততঃ মত পোষণ কৰিলেও আনন্দবর্ধনাচার্যই তেওঁৰ *ধ্বন্যালোক* গ্রন্থত এই বিষয়ে প্রথমবাৰৰ বাবে সুসংবদ্ধ অভিমত ব্যক্ত কৰিছে। সেইকাৰণে আনন্দবর্ধনক ধ্বনিসম্প্রদায়ৰ প্রধান আচার্য বুলি স্বীকাৰ কৰা হৈছে। অৱশ্যে পৰৱর্তী সময়ত অভিনৱগুপ্ত আদি আলঙ্কাৰিকে ধ্বনিবাদৰ সপক্ষে বহুতো গুৰুত্বপূর্ণ মত আগবঢ়ায়। কুন্তকৰ *বক্রোক্তিজীৱিতম্* নামৰ গ্রন্থখনত কার্যত বক্রোক্তিৰ প্রাধান্য বা মুখ্য ভূমিকাৰ বিষয়ে মত উপস্থাপন কৰা হৈছে। বক্রোক্তি সম্প্রদায়ক লৈ আলঙ্কাৰিকসকলৰ মাজত মতানৈক্য থাকিলেও কুন্তকক এই মতবাদৰ প্রবক্তা হিচাপে গ্রহণ কৰা হয়। বক্রোক্তিৰ বিষয়ে পৰৱর্তী অধ্যায়ত বহলাই আলোচনা কৰা হ'ব।

ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রৰ ক্ষেত্রখনত ধ্বনিসম্প্রদায়ৰ এটি গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা আছে। আনন্দবর্ধনে তেওঁৰ *ধ্বন্যালোক* গ্রন্থখনৰ প্রথম কাৰিকাত ধ্বনিক কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰিলেও এয়া তেওঁ কোৱা নতুন কথা নহয়, কাৰণ তাতে তেওঁ সেয়া পূর্বাচার্যসকলে কৈ যোৱা কথা বুলি স্পষ্টভাৱে ব্যক্ত কৰিছে। "কাব্যস্যাত্মা ধ্বনিৰিতি বুধৈঃ সঃ সমাম্নাতপূর্বঃ" — এই বাক্যশাৰীয়ে প্রমাণ কৰে যে ধ্বনিৰ বিষয়ে ব্যাকৰণাচার্য আদিকে ধৰি বহু সংস্কৃত আলংকাৰিকে কৈ গৈছে। কিন্তু উল্লেখযোগ্য যে তেওঁলোকৰ আলোচনাত ধ্বনিৰ সুসংহত ৰূপটো সঠিক ৰূপত প্রকাশ পোৱা নাই। তদুপৰি আনন্দবর্ধনৰ দৃষ্টিত যিহেতু ধ্বনিয়েই হ'ল কাব্যৰ আত্মা, গতিকে ধ্বনিৰ বিষয়ে এটি বিশদ আলোচনাৰ প্রয়োজন। এই উদ্দেশ্য সাৰোগত কৰিয়েই তেওঁ *ধ্বন্যালোক*গ্রন্থখনৰ অৱতাৰণা কৰে। এইখন গ্রন্থত আনন্দবর্ধনে ধ্বনিক অস্বীকাৰ কৰা আচার্যসকলৰ মতামত যুক্তি নির্ভৰ সিদ্ধান্তৰে সৈতে খণ্ডন কৰিছে। প্রতিপক্ষৰ মতামত সম্পূর্ণভাৱে খণ্ডন কৰি আনন্দবর্ধনে ধ্বনিৰ লক্ষণ তথা স্বৰূপৰ বিষয়ে বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰিছে। কাব্যত ধ্বনিৰ স্থান ক'ত, কেনেদৰে ধ্বনিৰ উপস্থিতিয়ে এটি উত্তম শ্রেণীৰ কাব্য সৃষ্টি কৰে, ধ্বনিক বুজিবৰ বাবে যে উর্বৰ মস্তিস্ক তথা মেধাৰ প্রয়োজন, ধ্বনিৰ বিভিন্ন ধৰণৰ প্রকাৰভেদ — এইবোৰৰ বিষয়ে আনন্দবর্ধনে *ধ্বন্যালোক*ত অতি গুৰুত্বপূর্ণ আলোচনা আগবঢ়াইছে। তদুপৰি অভিনৱগুপ্তই এই গ্রন্থখনৰ 'লোচন' নামৰ টীকা ৰচনা কৰি ধ্বনিতত্ত্বক অধিক সমৃদ্ধ কৰি তুলিছে। প্রকৃততে, ধ্বনিতত্ত্ব ৰসতত্ত্বৰেই পৰিৱর্ধিত ৰূপ। *ধ্বন্যালোক*ত কোৱা হৈছে যে সঁচা কবিজনে কেতিয়াও ৰসহীন কাব্য লিখি তেওঁৰ শক্তি ক্ষয় নকৰে। গতিকে ৰস আৰু ধ্বনিৰ মাজত এটি নিগূঢ় সম্বন্ধ বর্তমান। এটাক নুবুজিলে আনটোৰ স্বৰূপ বুজা নাযায়। এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে *ধ্বন্যালোক*ত ৰসধ্বনি, বস্তুধ্বনি আৰু অলংকাৰধ্বনি — এই তিনিবিধ ধ্বনিক স্বীকাৰ কৰিছে যদিও শেষত গৈ ৰসধ্বনিৰেই প্রাধান্য স্বীকাৰ কৰা হৈছে।

২.৩.২ আনন্দবর্ধন, অভিনৱগুপ্ত আৰু ধ্বনিবাদ

ধ্বনিতত্ত্ব অথবা ধ্বনিসম্প্রদায়ৰ মূলপুৰুষ ৰূপে আনন্দবর্ধনক সকলোৱে স্বীকৃতি দিছে বুলি আপুনি ইতিমধ্যে জানিব পাৰিছে। পূর্বাচার্যসকলৰ বিভিন্ন গ্রন্থ, অভিমত আদি অধ্যয়ন কৰিহে আনন্দবর্ধনাচার্যই তেওঁৰ *ধ্বন্যালোক*ত ধ্বনিৰ বিষয়ে বিভিন্ন তত্ত্বসমৃদ্ধ আলোচনা আগবঢ়াইছে। আনন্দবর্ধনৰ সময় নির্ধাৰণ সম্পর্কে বিভিন্নজনে বেলেগ বেলেগ অভিমত আগবঢ়াইছে। কল্‌হণে তেওঁৰ *ৰাজতৰঙ্গিনী* গ্রন্থত আনন্দবর্ধনক অৱন্তি বর্মা ৰাজ্যৰ কবিৰূপে প্রক্ষেপ কৰিছে আৰু জেকোবী আদি পণ্ডিতসকলে অৱন্তি বর্মাৰ সময় ৮৫৫-৮৮৩ খ্রীঃ বুলি গ্রহণ কৰিছে। আকৌ *ধ্বন্যালোক* গ্রন্থত উদ্ভট নামৰ আচার্যজনৰ উল্লেখ আছে; কিন্তু ৰাজশেখৰে তেওঁৰ গ্রন্থত আনন্দবর্ধনৰ উল্লেখ কৰিছে। উদ্ভটৰ সময় ৮০০ খ্রীঃ বুলি অনুমান কৰা হয় আৰু ৰাজশেখৰৰ সময় ৯০০-৯২৫ খ্রীঃ ধৰা হয়। গতিকে এই প্রমাণৰ ভিত্তিত আনন্দবর্ধনৰ সময় ৯ম শতাব্দী বুলি গ্রহণ কৰিব পাৰি। আনন্দবর্ধনৰ জীৱন সম্পর্কে কোনো ধৰণৰ বিশ্বস্ত তথ্য পোৱা নাযায়। কেৱল *দেৱীশতকত* তেওঁক 'নোর্ণসুত' অর্থাৎ নোর্ণৰ পুত্র বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। আনন্দবর্ধনৰ তিনিখন কাব্য গ্রন্থৰ নাম পোৱা যায়। সেইকেইখন হ'ল — *ধ্বন্যালোক, দেবীশত বিষমবাণলীলা* আৰু *অর্জুনচৰিত*। কিন্তু *ধ্বন্যালোকৰ* বাবেহে আনন্দবর্ধন বিখ্যাত হৈছে। ৰাজশেখৰে কৈছে যে কাব্যতত্ত্বনিহিত অতি গম্ভীৰ ধ্বনিবাদৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা দাঙি ধৰি আনন্দবর্ধনে কাৰ নো আনন্দ বৃদ্ধি নকৰে !

ধ্বনিনাৎতিগভীৱেণ কাব্যতত্ত্বনিৱেশিনা।
আনন্দবর্ধনঃ কস্য নাসীদানন্দবর্ধনঃ।।

কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে আনন্দবর্ধন *ধ্বন্যালোকৰ* কাৰিকা আৰু বৃত্তি — দুয়োটা ভাগৰেই প্রণেতা কিন্তু কিছুমানে আনন্দবর্ধনক কেৱল কাৰিকাকাৰ হিচাপে গ্রহণ কৰে।

আচার্য অভিনৱগুপ্তৰ নাম নোলোৱাকৈ ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রত থকা ধ্বনিৰ বিষয়ে আলোচনা সম্পূর্ণ নহয়। আচার্য অভিনৱগুপ্ত কাশ্মীৰ নিৱাসী শৈৱ পণ্ডিত আছিল। পণ্ডিতসকলে বিভিন্ন তথ্যপাতিৰ ভিত্তিত অভিনৱগুপ্তৰ সময় ৯৫০ খ্রীঃৰ পৰা ১০২৫ খ্রীঃৰ মাজত বুলি মত আগবঢ়াইছে। অভিনৱগুপ্তৰ পিতামহৰ নাম আছিল বৰাহগুপ্ত আৰু পিতৃৰ নাম আছিল নৃসিংহগুপ্ত। ভট্টতৌত (অথবা ভট্টতোত) আছিল তেওঁৰ এজন গুৰু। অভিনৱগুপ্তৰ কালজয়ী কীর্তি দুখন হ'ল *নাট্যশাস্ত্রক* লৈ ৰচনা কৰা টীকা *অভিনৱভাৰতী* আৰু *ধ্বন্যালোক* গ্রন্থক লৈ ৰচনা কৰা *লোচনটীকা*। এটা কথা জানি থোৱা ভাল যে *ধ্বন্যালোকগ্রন্থৰ* বিষয়ে লিখা অভিনৱগুপ্তৰ টীকা *লোচনটীকা কাব্যালোকলোচন*বুলিও সূচিত হৈছে। নাম যিয়েই নহওক, *লোচন* অবিহনে *ধ্বন্যালোকৰ* মহত্ত্ব প্রকৃত ৰূপত প্রকাশ নাপায়। পৰৱর্তী আলঙ্কাৰিকসকলৰ মাজত অভিনৱগুপ্তই 'লোচনকাৰ' নামেৰে প্রসিদ্ধ হয়। অভিনৱগুপ্তই নিজে *ধ্বন্যালোকৰ* টীকাৰ বিষয়ে কৈছে *ধ্বন্যালোকৰ* প্রথম উদ্যোতৰ শেষত —

কিং লোচনং বিনালোকো ভাতি চন্দ্রিকয়াপি হি।
তেনাভিনৱগুপ্তোহএ লোচনোন্মীলনং ব্যধাৎ।।

আনন্দবর্ধন আৰু অভিনৱগুপ্তৰ মতামত বহলাই বিশ্লেষণ কৰিলেহে ধ্বনিৰ বিষয়ে সম্পূর্ণ ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰি। প্রকৃততে ধ্বনিৰ ধাৰণাটো প্রাচীনকালৰ পৰাই কিছুমান ভাৰতীয় পণ্ডিতৰ দৃষ্টিত ধৰা পৰিছিল; কিন্তু এওঁ এইটোক পৃথক ৰূপত, স্বকীয় বৈশিষ্ট্য নির্দিষ্ট কৰি ইয়াকেই কাব্যৰ আত্মাৰূপে প্রতিষ্ঠা কৰিলে। আনন্দবর্ধনৰ পদাঙ্ক অনুসৰণ কৰি আচার্য অভিনৱগুপ্তৰ *লোচনটীকাই* ধ্বনিবাদৰ স্থিতি অতিশয় শক্তিশালী কৰি তুলিলে। অভিনৱগুপ্তৰ মতে ধ্বনিতত্ত্ব বিশিষ্ট গ্রন্থসমূহত বিবেচিত নহ'লেও পৰম্পৰাক্রমে অৱিচ্ছিন্নভাৱে প্রাচীন পণ্ডিতসকলৰ মাজত চলি আহিছিল। তেওঁৰ ভাষাত — "পৰম্পৰেয়েতি অবিচ্ছিন্নেন প্রৱাহেন তৈৰেতহক্তম্ ৱিনাহপি বিশিষ্টপুস্তকেষু বিৱেচনাদিত্যভিপ্রায়ঃ।" আনন্দবর্ধনে এনেদৰে চলি থকা অভিমতসমূহক একেলগে কৰি সেইবোৰৰ মনস্তাত্ত্বিক বিশ্লেষণেৰে আৰু নিজৰ যুক্তিনির্ভৰ উপস্থাপনাৰে ধ্বনিৰ প্রকৃত স্বৰূপটোক পণ্ডিত সমাজৰ আগত দাঙি ধৰিলে। এই ধাৰণা ইমানেই স্পষ্ট, যুক্তিনির্ভৰ তথা মনীষালব্ধ যে মম্মটভট্ট আদি পৰৱর্তী আলঙ্কাৰিকসকল দ্বিধাহীনভাৱেই এই মতবাদৰ অনুগামী হ'ল আৰু ভাৰতীয় আলঙ্কাৰশাস্ত্রৰ ইতিহাসত আনন্দবর্ধন আৰু অভিনৱগুপ্তৰ নামো স্বর্ণাক্ষৰেৰে লিপিবদ্ধ হ'ল।

২.৩.৩ ধ্বনিৰ স্বৰূপ

ধ্বনি অলংকাৰ নহয়, ৰীতি নহয়, গুণ নহয়; কিন্তু ধ্বনি প্রকৃততেনো কি— এই বিষয়ে জানিবলৈ হ'লে ধ্বনিৰ স্বৰূপ সম্পর্কে ধাৰণা থকাটো অতি প্রয়োজনীয়। আনন্দবর্ধনে *ধ্বন্যালোক* গ্রন্থৰ প্রথম উদ্যোতত (Chapter)ত ধ্বনিৰ লক্ষণ এনেদৰে দিছে—

যথার্থঃ শব্দো বা তমর্থমুপসর্জনীকৃত স্বার্থৌ।
ব্যঙ্ক্তঃ কাব্যবিশেষঃ স ধ্বনিৰিতি সূৰিভিঃ কথিতঃ।।

অর্থাৎ— কাব্যত থকা শব্দ বা অর্থই যেতিয়া নিজৰ নিজৰ ভূমিকাক গৌণ কৰি প্রতীয়মান অর্থ প্রকাশ কৰে, তেতিয়া ব্যঞ্জনাযুক্ত সেই কাব্যকেই 'ধ্বনি' বুলি আখ্যা দিয়া হয়। এই কথাটো আপুনি নিশ্চয় জানে যে কাব্যৰচনাৰ ক্ষেত্রত শব্দ আৰু অর্থই এটি বিশেষ ভূমিকা পালন কৰে। প্রকৃততে শব্দ আৰু অর্থই কাব্যৰ শৰীৰ সৃষ্টি কৰে বুলি আলঙ্কাৰিকসকলৰ ধাৰণা। এইক্ষেত্রত আনন্দবর্ধনে কৈছে— "শব্দার্থশৰীৰং তাবৎ কাব্যম্।" অর্থাৎ— কাব্যৰ শৰীৰ বা বাহিৰৰ আকৃতিৰ প্রকাশ ঘটে শব্দ আৰু অর্থৰ সহায়ত। কিন্তু এই শৰীৰৰ উপৰি কাব্যৰ থাকে এটি আভ্যন্তৰীণ সংবেদনশীলতা বা আকর্ষণ সেইটোৱেই কাব্যৰ বহিৰাগত উপাদান শব্দ আৰু অর্থৰ পৰিধি অতিক্রম কৰি সহৃদয় পাঠকৰ অন্তৰত আনি দিয়ে এটি অতুলনীয় আনন্দৰ অনুভূতি। মানুহৰ দেহাত যেনেদৰে হাত, ভৰি আদি প্রত্যঙ্গৰ ঊর্ধ্বত —এইবিলাকৰপৰা সম্পূর্ণ বেলেগ

এক চৈতন্যময় আত্মাৰ অৱস্থান থাকে, সেইদৰে কাব্যতো শব্দ আৰু বাচ্য অর্থৰ উপৰি এটি বিশেষ অন্তর্নিহিত অর্থ থাকে। ইয়াৰ প্রতীতিয়ে মূহূর্তৰ ভিতৰত সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত পৰিব্যাপ্ত হৈ তাত অনাবিল আনন্দৰ অনুৰণন আনি দিব পাৰে। ইয়াৰে সপক্ষে অভিনৱগুপ্তই কৈছে—

যোহর্থো হৃদয়সংবাদী তস্য ভাবে ৰসোদ্ভবঃ।
শৰীৰং ব্যাপ্যতে তেন শুষ্কং কাষ্ঠমিবাগ্নিনা।।

অর্থাৎ— এইআনন্দদায়ী অনুভূতিয়ে জুইয়ে শুকান কাঠত ব্যাপ্ত হোৱাৰ দৰে ৰসজ্ঞ পাঠকৰ শৰীৰ-মন আপ্লুত কৰে। এই অপাৰ, মনোমোহা অর্থটোৱে ধ্বনিপদবাচ্য। ধ্বনিহীন কাব্য প্রাণহীন শৰীৰৰ দৰে। সেইকাৰণে কোৱা হয় যে শৰীৰত অৱয়ব-সংস্থান দোষহীন হ'লেও, অসংখ্য অঙ্গসৌষ্ঠৱ থাকিলেও, বহুতো অলঙ্কাৰেৰে সমৃদ্ধ হ'লেও যিদৰে প্রাণহীন শৰীৰত সৌন্দর্য বা পূর্ণতা নাথাকে সেইদৰে ৰীতি আদি থাকিলেও, যমকাদি শব্দালঙ্কাৰ বা উপমাদি অর্থালঙ্কাৰৰ সমাৱেশ থাকিলেও কাব্যত ধ্বনিৰূপ প্রাণৰ অভাৱ হ'লে তাৰ কাব্যত্ব হেৰাই যায়। তেনে হ'লে সি কেৱল শব্দ আৰু অর্থৰ সংমিশ্রণহে হৈ থাকিব, সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত আনন্দ দিব পৰা কাব্য হ'ব নোৱাৰে। ধ্বনিকাব্যৰ উদাহৰণ হিচাপে তলত কোৱা শ্লোকটো অধিকাংশ ক্ষেত্রত প্রযোজ্য হয়।

ভ্রম ধার্ম্মিক, বিশ্রব্ধঃ স শুনকোহ দ্য মাৰিতস্তেন।
গোদাৱৰী নদীকূললতাগহনৱাসিনা দৃপ্তসিংহেন।।

*ধ্বন্যালোক*গ্রন্থত পোৱা এই শ্লোকটিত কোৱা হৈছে— হে ধার্মিক, তুমি চিন্তাশূন্য হৈ ঘূৰি ফুৰা, (কাৰণ) গোদাৱৰী নদীৰ তীৰত লতাৰ মাজত থকা দৃপ্তসিংহটোৱে আজি সেই কুকুৰটোক মাৰি পেলাইছে। এয়া হ'ল উক্ত শ্লোকফাঁকিৰ বাচ্যার্থ। কিন্তু শ্লোকটোৰ বক্তাই সম্পূর্ণ বেলেগ এটি অর্থ ব্যক্ত কৰিব খুজিছে। প্রকৃততে মিলনৰ বাবে উৎসুক প্রেমিক-প্রেমিকাৰ মিলনস্থলত থকা ধার্মিক পুৰুষজনৰ উপস্থিতিয়ে ব্যাঘাত সৃষ্টি কৰা কাৰণে কুকুৰক ভয় কৰা মানুহজনক বেচিকৈ ভয় দেখুৱাবৰ বাবে হিংস্র সিংহটোৰ কথা জনোৱা হৈছে। এই কথাখিনি কোৱাৰ উদ্দেশ্য হ'ল —এই কথাটো শুনি ধার্মিক পুৰুজনে ভয়ত পিছদিনাৰ পৰা ফুল বুটলিবলৈ নাহিব আৰু তাৰ ফলত প্রেমিক-প্রেমিকাৰ মিলনৰ ক্ষেত্রত কোনো ধৰণৰ বাধাৰ সৃষ্টি নহ'ব। এই শ্লোকটোত থকা 'ভ্রম ধার্ম্মিক' অর্থাৎ— 'হে ধার্মিক ফুৰা' —এই বিধিবাক্যেৰে ফুৰিবলৈ নিষেধ কৰা হৈছে। গতিকে ইয়াত শব্দ আৰু বাচ্যার্থটো গৌণ, কিন্তু নিষেধৰূপ প্রতীয়মান অর্থটোৱেই প্রধানৰূপে প্রকাশিত হৈছে। সেইকাৰণে ইয়াত ধ্বনি বর্তমান বুলি কোৱা হয়। এতিয়া এটা অসমীয়া কবিতাৰ পংক্তিৰে বিষয়টো বিশ্লেষণ কৰা হওক। ৰঘুনাথ চৌধাৰীয়ে লিখিছে—

কোনেও নুশুঙা ফুলবোৰ ছিঙি
কোঁচত ভৰাই লৈ।
এটি এটিকৈ পানীৰ সোঁতত

উটুৱাই দিয়ে গৈ।

এই কবিতাটোত বাচ্যার্থ হ'ল কোনেও ঘ্রাণ নোলোৱা ফুলবোৰ হাতেৰে ছিঙি কোলাত লৈ যুৱতী নাৰীগৰাকীয়ে এপাহ এপাহকৈ নৈৰ পানীত উটুৱাই দিছে। কিন্তু এইখিনিত বাচ্যার্থটো গৌণ হৈ পৰিছে। কাৰণ কবিয়ে ইয়াত ৰূপহী নাৰীগৰাকীৰ অন্তৰৰ অভিলাষখিনি ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা প্রকাশ কৰিছে। যুৱতী নাৰীগৰাকীয় যেন বিশ্বৰ বাগিচাৰ পৰা কোনেও স্পর্শ নকৰা ডেকাৰূপী ফুলবোৰক এখন্তেক নিজৰ হৃদয়ত স্থান দি আনক নজনাই এপাহ এপাহকৈ বিস্মৃতিৰ সোঁতত বিসর্জন দিছে। ইয়াত যুৱতী নাৰীগৰাকীৰ মনত থকা অনুৰাগৰ চিত্রটোৰেই প্রতীয়মান অর্থ। কবিতাটোত থকা শব্দ আৰু বাচ্যার্থখিনি আচলতে প্রতীয়মান অর্থ প্রকাশৰ আহিলাহে। তদুপৰি এই অর্থটো বাচ্যার্থতকৈ বেচি হৃদয়গ্রাহী আৰু প্রাধান্যযুক্ত। গতিকে এইটোৱেই ধ্বনি।

এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে বাচ্যার্থৰ পৰা সম্পূর্ণ বেলেগ এই প্রতীয়মান অর্থ বা ধ্বনি কেৱল মহাকবিসকলৰ ৰচনাতহে প্রকাশ পায় আৰু ই বাচ্য নহয়, বুদ্ধিগম্য। ইয়াৰ বাবে সাধাৰণ যিকোনো এজন মানুহে এই অর্থ বুজিব নোৱাৰিব পাৰে। এনে অর্থ বুজিবৰ বাবে হৃদয়ত তীক্ষ্ণ বুদ্ধি বা অপৰিসীম মেধাশক্তিৰ প্রয়োজন, কাৰণ মেধাই দিব পাৰে কাব্যতত্ত্ব বিষয়ক জ্ঞানৰ স্পর্শ। আনন্দবর্ধনে স্পষ্টকৈয়ে কৈছে যে কেৱল শব্দ, অর্থ বা অভিজ্ঞতাপ্রাপ্ত জ্ঞানেৰে প্রতীয়মান অর্থ বা ধ্বনিক জনা নাযায়। সেয়া জানিবলৈ হ'লে প্রয়োজন কাব্যার্থতত্ত্বৰ জ্ঞান।

শব্দার্থশাসনজ্ঞানমাত্রেনৈৱ ন বেদ্যতে।
বেদ্যতে স তু কাব্যার্থততত্ত্বজ্ঞৈৱেৱ কেৱলম্।।

গতিকে কাব্যতত্ত্বজ্ঞানেই হ'ল ধ্বনি বা প্রতীয়মান অর্থবোধৰ সাধন। উদাহৰণ এটিৰে কথাটো ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। অতুলচন্দ্র হাজৰিকাৰ কবিতাত পাওঁ —

আছোঁ মই সুখে দুখে নিজা বেহা লই
হ'ল জানো আচম্বিতে যাবৰ সময়?
টোকো�ৰা পঁজাতে থাকি লাগিছিল ভাল
ভাগি গ'ল আজি মোৰ টোপনিৰ জাল।

উক্ত কবিতাফাঁকিত থকা বাচ্যার্থটো হ'ল যে এজনে নিজৰ কাম লৈ ব্যস্ত হৈ থকা সময়তে হঠাৎ এঠাইৰ পৰা আন ঠাইলৈ যোৱাৰ সময় হ'ল। ইমানদিন ধৰি যি ঠাইৰ প্রতি মৰম জাগি উঠিছিল আজি হঠাতে সেয়া নষ্ট হৈ গ'ল আৰু মানুহজনৰ নিদ্রাভঙ্গ হ'ল। কিন্তু প্রকৃত অর্থত এই কবিতাফাঁকিৰে কবিয়ে ক'ব খুজিছে যে ইমানদিন ধৰি সংসাৰৰ মায়াজালত বন্দী হৈ থকা মানুহজনৰ মোহভঙ্গ হৈ সত্যজ্ঞানৰ উন্মেষ ঘটিছে। মানুহজনে মানৱজীৱনৰ অনিত্যতাৰ কথা বুজিব পাৰিছে। এই অর্থটোৱে ৰসজ্ঞ পাঠকৰ মনোমুকুৰত বাচ্যার্থতকৈ বহুগুণে বেচি আনন্দ দিয়ে বা দিব পাৰে। তদুপৰি কবিতাফাঁকিত এই দ্বিতীয়বিধ অর্থটোৱেই প্রাধান্য লাভ কৰিছে। কিন্তু এই

অর্থটো যিকোনো মানুহ এজনৰ বাবে বুদ্ধিগম্য নহয়। এই অর্থ বুজাৰ বাবে প্রয়োজন অন্তর্দৃষ্টিসম্পন্ন কাব্যতত্ত্বজ্ঞানৰ। কাব্যতত্ত্বজ্ঞানেই বাচ্যার্থৰ সীমা পাৰ কৰি হৃদয়খনক ধ্বনিলৈ লৈ যাব পাৰে।

'ধ্বনি' শব্দটোৰ বুৎপত্তি তিনি ধৰণে কৰিব পাৰি; যেনে— (ক) ধ্বনতীতি ধ্বনিঃ, (খ) ধ্বন্যতে ইতি ধ্বনিঃ, (গ) ধ্বননং ধ্বনিঃ। প্রথম ব্যুৎপত্তিমতে বাচক শব্দ আৰু বাচ্য অর্থ ধ্বনিপদেৰে অভিহিত হয়। দ্বিতীয় ব্যুৎপত্তিমতে কেৱল ব্যঙ্গ অর্থ ধ্বনিপদৱাচ্য আৰু তৃতীয় বুৎপত্তিমতে ব্যঞ্জনাক ধ্বনি বোলে। এই চাৰিবিধ অর্থৰ উপৰি ধ্বনি বুলিলে সমুদায় কাব্যখনক বুজায়। গতিকে ধ্বনিপদেৰে ধ্বনিত হোৱা পাঁচবিধ অর্থ হ'ল— বাচক শব্দ, বাচ্য অর্থ, ব্যঙ্গ অর্থ, ব্যঞ্জনা ব্যাপাৰ আৰু সমুদায় কাব্য। এনেদৰে আনন্দবর্ধন আৰু অভিনৱগুপ্তই সকলো দিশ সামৰি লৈ ধ্বনিৰ স্বৰূপ আলোচনা কৰিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ দুজন ধ্বনি সম্প্রদায়ৰ আলঙ্কাৰিকৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক। (১০০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন নং ২ ঃ ধ্বনিৰ স্বৰূপৰ বিষয়ে এটি আলোচনা আগবঢ়াওক। (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন নং ৩ ঃ ধ্বনিক বুজিবৰ বাবে কি প্রয়োজন সেই বিষয়ে এটি টোকা লিখক। (১০০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

২.৩.৪ ধ্বনিৰ বিপক্ষে থকা মতবাদসমূহ

আপুনি ইতিমধ্যে জানিব পাৰিছে যে ধ্বনিৰ ধাৰণাটো অতি প্রাচীন। তদুপৰি ধ্বনি মানে কি, ৰস-অলংকাৰ আদিৰ লগত ইয়াৰ পার্থক্য কি — এইবিলাক বিষয়ে ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রৰ জগতখনত বহুধৰণৰ আলোচনা হৈছে।আনন্দবর্ধনে *ধ্বন্যালোক* গ্রন্থত ধ্বনিৰ অস্তিত্ব, ধ্বনিৰ স্বৰূপ, ইয়াৰ প্রকাৰভেদ আদিৰ বিষয়ে বহলাই আলোচনা আগবঢ়োৱাৰ আগতে ধ্বনিৰ অস্তিত্ব নমনা, ধ্বনি বুলি একোৱে নাই — এনে মন্তব্য দিয়া বা ধ্বনি বুলি কিবা থাকিলেও তাৰ ব্যাখ্যা দিয়া নাযায় বুলি সিদ্ধান্ত গ্রহণ কৰা আলঙ্কাৰিকসকলৰ মতবাদসমূহ খণ্ডন কৰিছে। অভিনৱগুপ্তই তেওঁৰ *লোচনটীকাত* আনন্দবর্ধনক অনুসৰণ কৰি মতামত আগবঢ়াইছে। যিবিলাকে ধ্বনিক নামানে বা ধ্বনি নাই বুলি মত পোষণ কৰে সেইবিলাকক 'অভাৱৱাদী' বুলি কোৱা হয়। কিছুমানে ধ্বনিক 'ভক্তি' বা লক্ষণা বুলি কয়। এওঁলোকক ভক্তিবাদী বুলি গ্রহণ কৰা হয়। কিছুমানে আকৌ ধ্বনিক অনির্বচনীয় বুলি মত পোষণ কৰিছে। এই আটাইবোৰ মতবাদৰ বিষয়ে আনন্দবর্ধনে *ধ্বন্যালোকৰ* প্রথম কাৰিকাতেই কৈছে—

তস্যাভাৱং জগদুৰপৰে ভাক্তমাহুস্তমন্যে।
কেচিদ্ বাচাং স্থিতমবিষয়ে তত্ত্বমূচুস্তদীয়ং... ইত্যাদি।

যিসকলে ধ্বনি নাই বুলি কয় তেওঁলোকৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ গৈ আনন্দবর্ধনে বৃত্তিত কৈছে — "তদভাৱবাদীনাং চামী বিকল্পাঃ সম্ভৱন্তি।" অর্থাৎ — ধ্বনিৰ বিৰুদ্ধে থকা অভিমতসমূহক *ধ্বন্যালোকৰ* বৃত্তিত বিকল্প বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। জয়ৰথে তেওঁৰ *বিমর্শিনী* নামৰ অলংকাৰসর্বস্ব গ্রন্থৰ টীকাত বাৰটা ধ্বনিবিৰুদ্ধ মতবাদৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিলেও মূলতঃ ধ্বনিবিৰোধী গোট হ'ল তিনিটা। প্রথম গোটটোৰ মতে — ধ্বনি বোলা একো নাই (নাস্ত্যেৱ ধ্বনিঃ), দ্বিতীয় গোটটোৰ মতে — ধ্বনি হ'ল লক্ষণ (ভক্তিৰেৱ ধ্বনিঃ) আৰু তৃতীয় গোটটোৰ মতে— ধ্বনি থাকিলেও ইয়াক ব্যাখ্যা বা প্রকাশ কৰা নাযায় (অনির্বাচ্য ধ্বনিঃ)। আপোনাৰ সুবিধাৰ বাবে এই অভিমতবোৰ তলত এটা এটাকৈ আলোচনা কৰা হ'ল।

আপুনি ইতিমধ্যে গম পাইছে যে শব্দ আৰু অর্থ হ'ল কাব্যৰ শৰীৰ। অনুপ্রাস আদি অলংকাৰসমূহে কাব্যত থকা শব্দসমূহৰ চাৰুত্ব বা সৌন্দর্য সৃষ্টি কৰে। একেদৰে উপমা আদি অর্থালঙ্কাৰসমূহে কাব্যত থকা শব্দসমূহৰ অর্থৰ সৌন্দর্য সৃষ্টি কৰে। মাধুর্য আদি গুণসমূহেও কাব্যৰ সৌন্দর্য বঢ়াই তোলে। নাগৰিকা-উপনাগৰিকা-গ্রাম্যা আদি যিবোৰ বৃত্তিৰ কথা ইতিমধ্যে স্বীকাৰ কৰা হৈছে সেইবোৰ অনুপ্রাসৰ পৰা পৃথক নহয়, কাৰণে এইবোৰক অনুপ্রাসৰ অন্তর্ভুক্ত কৰিব পাৰি। বৈদর্ভী, গৌড়ী, পাঞ্চালী নামৰ ৰীতিবোৰৰ মাধুর্যাদি গুণ ব্যতিৰেকে স্বাধীন অস্তিত্ব নাই। গতিকে ইমানবোৰ জ্ঞাত কাব্য সৌন্দর্য বৃদ্ধিকাৰকৰ উপৰি ধ্বনি নামৰ বস্তু এটা থাকিব নোৱাৰে বুলি ধ্বনি বিৰোধী প্রথম গোটটোৱে অভিমত ব্যক্ত কৰে। অর্থাৎ —এই মতৰ অনুগামীসকলৰ বক্তব্য হ'ল গুণ আৰু অলঙ্কাৰেই কেৱল কাব্যৰ সৌন্দর্য বৃদ্ধিৰ কাৰক আৰু ধ্বনিক যিহেতু এই দুটাৰ ভিতৰত এটাতো গ্রহণ কৰা নাযায়। সেই কাৰণে কাব্যৰ আত্মা বা কাব্যৰ সৌন্দর্য সৃষ্টিকাৰী উপাদান হিচাপে ধ্বনিৰ অস্তিত্ব গ্রহণ কৰা সম্ভৱ নহয়। এই ক্ষেত্রত আৰু এটা অভিমত হ'ল ভামহ, দণ্ডী, উদ্ভট, বামন আদি অলংকাৰশাস্ত্রৰ পূর্বাচার্যসকলে নিঃসন্দেহে কৈছে যে— সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত আনন্দ দিব পৰা শব্দ আৰু অর্থৰ সমাৱেশেই হ'ল কাব্য আৰু কাব্যৰ এই উদ্দেশ্য সাধন হয় গুণ আৰু অলংকাৰৰ অস্তিত্বৰ বাবেহে। কিন্তু ইতিমধ্যে সুপ্রতিষ্ঠিত (প্রসিদ্ধ প্রস্থান) কাব্যৰ উপাদান হিচাপে গৃহীত গুণ আৰু অলংকাৰৰ পৰা সম্পূর্ণ পৃথক কোনো উপাদানক ধ্বনি হিচাপে স্বীকাৰ কৰি তাক কাব্যৰ আত্মা বুলি গ্রহণ কৰিলে আনকি গুণ আৰু অলংকাৰবিহীন ৰচনাকো কাব্যৰ গুণ দিয়া হ'ব পাৰে। এনেকুৱা কার্যই ইমানদিনে চলি থকা ব্যৱস্থাৰ বিৰুদ্ধে গৈ কাব্যতত্ত্ব সমালোচনাৰ ক্ষেত্রখনত জটিলতাৰ সৃষ্টি কৰিব। তৃতীয়তে, ধ্বনিক যদি গুণ বা অলংকাৰৰ ভিতৰতে গ্রহণ কৰা হয় তেতিয়া হ'লে ধ্বনি নামৰ নতুন কিবা উপাদানৰ উদ্ভাৱন হোৱা বুলি ভবাটো যুক্তিসঙ্গত নহয়। তদুপৰি

ধ্বনিক এই দুটা উপাদানৰ অন্তর্গত কৰি ল'লে ইয়াক কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰাৰ প্রশ্নই নুঠে; কাৰণ আজিলৈকে কোনো আলঙ্কাৰিকে অলংকাৰ বা গুণক কাব্যৰ আত্মা বুলি গ্রহণ কৰা নাই। গতিকে ধ্বনি নামৰ কোনো নতুন এটা উপাদান স্বীকাৰ কৰাৰ কথা চিন্তা কৰাটোৱেই বৃথা বুলি ধ্বনি বিৰোধী দলৰ প্রথম গোটটোৱে যুক্তি প্রদর্শন কৰে।

ধ্বনি বিৰোধী দলৰ দ্বিতীয় গোটটোৰ মতে— ধ্বনি হ'ল লক্ষণা অর্থাৎ তেওঁলোকৰ মতে ধ্বনি আৰু লক্ষণাৰ মাজত কোনো পার্থক্য নাই। এই গোটটোৰ বক্তব্য হ'ল যে— ভামহ, উদ্ভট আৰু বামনে শব্দৰ কেৱল দুটা বৃত্তিক স্বীকাৰ কৰিছে —এটা হ'ল অভিধা বা মুখ্য আনটো হ'ল লক্ষণা বা গুণবৃত্তি। এই দৰে শব্দৰ পৰা পোৱা প্রাথমিক অর্থটো হ'ল অভিধেয়ার্থ আৰু লক্ষণা বা গৌণী বৃত্তিৰ পৰা পোৱা অর্থটো হ'ল লক্ষ্যার্থ। অভিধা শক্তিয়ে যিহেতু প্রাথমিক বা অভিধেয়ার্থ ব্যক্ত কৰে সেইকাৰণে শব্দৰ পৰা পোৱা আন অর্থসমূহ লক্ষণাৰ দ্বাৰা ব্যক্ত হয় আৰু ব্যঙ্গার্থ বা ধ্বন্যার্থ যিহেতু অভিধেয়ার্থৰ পৰা পৃথক, সেই হেতুকে ই লক্ষণাৰ পৰিধিত সোমাই পৰে। এনেদৰে এই গোটটোৱে লক্ষ্যার্থ আৰু ব্যঙ্গার্থক একেখন ক্ষেত্রত আনি থিয় কৰাইছে।

অনির্বাচনীয়বাদীসকলে কয় যে ব্যঞ্জনা বা ধ্বনিক শব্দেৰে প্রকাশ কৰিব নোৱাৰি। কেৱল সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত আস্বাদিত হয়। এই গোটটোৱে প্রকৃততে ধ্বনিৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰা নাই। কিন্তু ধ্বনিক "গিৰামগোচৰম্" অর্থাৎ — বাক্য বা শব্দৰ অগোচৰ বুলি ব্যক্ত কৰিছে।

এনেদৰে ব্যাখ্যা কৰিলে দেখা যায় যে ধ্বনিৰ বিৰুদ্ধে মত দিয়া আলঙ্কাৰিকসকলে বিভিন্ন দৃষ্টিভঙ্গীৰে ধ্বনিৰ ক্ষেত্রত নেতিবাচক মত দাঙি ধৰিছে। কিন্তু অভিনৱগুপ্তই এই মতবাদবোৰ পর্যালোচনা কৰি এই সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে— ধ্বনিবিৰোধীসকল পর্যায়ক্রমে ইতিবাচক বুদ্ধিৰ ফালে গৈছে। কাৰণ ধ্বনিবিৰোধীৰ প্রথম গোটটোৱে ধ্বনি নাই বুলি স্বীকাৰ কৰিলেও ভক্তিবাদীসকলে ধ্বনিৰ ক্ষেত্রত সন্দেহ প্রকাশ কৰিছে আৰু অনির্বাচনীয়বাদীসকলে ধ্বনিৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰি তাক প্রকাশ কৰিব নোৱৰা বিষয়টোহে ব্যক্ত কৰিছে।

চিন্তা-চর্চা কৰক — ২.১

ধ্বনিক স্বীকাৰ নকৰা আলঙ্কাৰিকসকলে কাব্যত বেলেগ কি কি উপাদান থকা বুলি মানি লৈছে? সেই বিষয়ে বহলাই আলোচনা কৰক।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৪ ঃ ধ্বনি নাই বুলি কোৱাসকলৰ যুক্তি আলোচনা কৰক। (১০০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন নং ৫ ঃ ধ্বনিৰ বিৰুদ্ধে থকা অভিমতবোৰৰ ওপৰত এটি আলোচনা আগবঢ়াওক। (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

২.৩.৫ ধ্বনিৰ প্রকাৰভেদ

ধ্বনিৰ প্রকাৰভেদৰ কথা ক'বলৈ গ'লে প্রথমতে বস্তুধ্বনি, অলংকাৰধ্বনি আৰু ৰসধ্বনিৰ কথা আহে। *ধ্বন্যালোকত* আনন্দবর্ধনে তিনিবিধি ব্যঙ্গ বা ধ্বনিবেদ্য অর্থৰ কথা কৈছে। 'বস্তু' শব্দটোৱে কথাবস্তু বা বিষয়বস্তুক সূচায়। এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে বস্তু আৰু অলংকাৰ বাচ্য বা লক্ষ্যও হ'ব পাৰে; কিন্তু ৰস সদায় প্রতীয়মান হয় আৰু এই তিনিবিধ ধ্বনিৰ ভিতৰত অবিসম্বাদীভাৱে ৰসধ্বনিকেই শ্রেষ্ঠ বুলি ধৰা হয়। "কাব্যস্যাত্মা ধ্বনিঃ" এই বচনফাঁকিত তিনি প্রকাৰৰ ধ্বনিক গ্রহণ কৰিলে আত্মাৰ বহুত্ব গ্রহণ কৰিব লাগিব — যিটো অসম্ভৱ বুলিয়েই ক'ব পাৰি। সেই কাৰণে আনন্দবর্ধন আৰু অভিনৱগুপ্তই স্পষ্টকৈ কৈ দিছে যে কাব্যৰ আত্মা বুলি ক'লে ৰসধ্বনিকেই বুজিব লাগে। আনন্দবর্ধনে *ধ্বন্যালোকৰ* বৃত্তিত কৈছে "ৰসাদয়ো হি তয়োর্জীৱভূতাঃ।" অভিনৱগুপ্তই *লোচনটীকাত* এই বিষয়ে কৈছে — "সঃ ৰসঃ কাব্যব্যাপাৰৈকগোচৰো ৰসধ্বনিৰিতি, স চ ধ্বনিৰেৱ ইতি স ত্রৱ মুখ্যতয়া আত্মা ইতি।" গতিকে ৰসধ্বনিকেই কাব্যৰ আত্মা বুলি গ্রহণ কৰা হয়।

কাব্যৰ বর্ণনীয় বিষয়টোৱে যেতিয়া ব্যঙ্গার্থ ৰূপে প্রকাশ পায় তেতিয়া তাক বস্তুধ্বনি বোলে। উদাহৰণস্বৰূপে তলৰ কবিতাফাঁকিৰ কথা লোৱা যাওক—

হাতে হাতে ধৰি বোলে বিভীষণে
আছিয়ো পাত্রসমাজ।
বিভীষণ বৈৰী লঙ্কাৰ খেদিয়া
সুখে ভুঞ্জা সবে ৰাজ।। *(ৰামায়ণ)*

এই কবিতাফাঁকিত 'বিভীষণক খেদি সুখত ৰাজ্যভোগ কৰিব পাৰা নাযাব' এই বস্তুৰূপ অর্থ ব্যঞ্জিত হৈছে। গতিকে ই বস্তুধ্বনিৰ উদাহৰণ। একেদৰে অলংকাৰধ্বনিৰ স্বৰূপ বুজাবলৈ তলৰ কবিতাফাঁকি ল'ব পাৰি—

শ্রীৰাম লক্ষ্মণ দুই চন্দ্রসূর্য্য ভৈলা।
সীতা সন্ধ্যা এৰিয়া বহুত দূৰে গৈলা।।
অন্ধকাৰ ৰাৱণ চাপিল আসি বোল।
সীতাৰ ৰূপত দেখি ভৈল।। *(ৰামায়ণ)*

ইয়াতে শ্রীৰাম আৰু লক্ষ্মণক চন্দ্র আৰু সূর্যৰূপে কল্পনা কৰা হৈছে; সীতাক সন্ধিয়া আৰু ৰাৱণক অন্ধকাৰৰূপে দেখুওৱা হৈছে। সন্ধিয়া ৰূপিনী সীতাৰ ৰূপত মুগ্ধ হৈ অন্ধকাৰৰূপী ৰাৱণে চন্দ্র-সূর্য নথকাৰ সুযোগ লৈ যেন সীতাৰ ওচৰ চাপি আহিল— ইয়াত এনেকুৱা উৎপ্রেক্ষা অলংকাৰ ধ্বনিত হৈছে। গতিকে ই অলংকাৰ ধ্বনিৰ উদাহৰণ।

যেতিয়া কাব্যত বাচ্যার্থৰ মাজেদি বিভাব, অনুভাব আৰু ব্যাভিচাৰীভাবৰ সংযোগত স্থায়ীভাবৰ ৰসলৈ ৰূপান্তৰিত হোৱাটো ব্যঞ্জিত হয় আৰু ব্যঞ্জিত ৰসৰ আস্বাদনটো বাচ্যার্থতকৈ বেচি চিত্তাকর্ষক হয় তেতিয়া তাকেই ৰসধ্বনি বোলে। যেনে—

ঘন ঘন মুৰুচি পৰয় ৰৰনাৰী
ফোকাৰে শ্বাস নয়নে ঝুৰে বাৰি।
কৃষ্ণচৰণ চিন্তিয়ে চিত্ত লাই।
ঘন যদুনাথ চিন্তয় পুনু মাই।।

ইয়াত মুৰুচি (মূর্চ্ছা যোৱা), শ্বাস (উশাহ), বাৰি (চকুলো) আদিৰ মাজেদি ৰতি নামৰ স্থায়ীভাবটোৰ শৃঙ্গাৰ ৰসলৈ উত্তৰণ ঘটাটো ব্যঞ্জিত হৈছে। অর্থাৎ —ইয়াত বাচ্যার্থৰ মাজেদি বিপ্রলম্ভ শৃঙ্গাৰ ৰস ব্যঞ্জিত হৈছে। সেইকাৰণে ইয়াত ৰসধ্বনি আছে বুলি কোৱা হয়। অতি গুৰুত্বপূর্ণ কথাটো হ'ল যে ইয়াত আস্বাদিত ব্যঞ্জিত ৰসটো বাচ্যার্থতকৈ বেচি আকর্ষণীয় তথা পৰমানন্দ প্রদায়ক। ধ্বনিবাদী আলঙ্কাৰিকসকলে হৃদয়াকর্ষক এই ৰসধ্বনিকেই শ্রেষ্ঠ ধ্বনি বুলি স্বীকাৰ কৰিছে আৰু তেওঁলোকৰ বক্তব্য হ'ল বস্তুধ্বনি আৰু অলংকাৰধ্বনিয়ে ৰসতেই সমাপ্তি লাভ কৰে।

ব্যঙ্গার্থৰ ভিত্তিত ধ্বনি বস্তুধ্বনি, অলংকাৰধ্বনি আৰু ৰসধ্বনি —এই তিনি প্রকাৰৰ হ'লেও ধ্বনিকাব্যক প্রধানতঃ দুটা ভাগত ভগোৱা হয়— অভিধামূলক আৰু লক্ষণামূলক। অভিধামূলক ধ্বনিত বাচ্যার্থটো বক্তাৰ অভিপ্রেত কিন্তু অভিধাৰ দ্বাৰা উপস্থাপিত অর্থটোৱে অর্থান্তৰৰ অভিব্যঞ্জনা ঘটায়। ইয়াকেই 'বিৱক্ষিত-অন্যপৰৱাচ্য' ধ্বনি বুলি কোৱা হয়। এই ধ্বনিত কবিৰ দ্বাৰা অভিপ্রেত বাচ্যার্থটো উপস্থাপিত কৰাৰ আন এটা উদ্দেশ্য বা প্রয়োজনেই হ'ল অর্থান্তৰৰ উপস্থাপন। এই বিৱক্ষিত-অন্যপৰৱাচ্য ধ্বনি দুবিধ— 'অসংলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গ' আৰু 'সংলক্ষ্যৰপমব্যঙ্গ'। যি বিৱক্ষিত-অন্যপৰৱাচ্য ধ্বনিত ব্যঙ্গ অর্থৰ ক্রম পৰিলক্ষিত নহয় অর্থাৎ— বিভাব-অনুভাব আদিৰ প্রতীতিৰ সমসাময়িকভাৱেই ৰসাস্বাদ হোৱা যেন লাগে তাকেই 'অসংলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গ ধ্বনি' বুলি কোৱা হয়। আনফালে 'বিৱক্ষিত-অন্যপৰৱাচ্য ধ্বনি'ত বাচ্যার্থৰ পিছত ব্যঙ্গার্থৰ প্রতীতি হোৱাৰ ক্রমটো বক্ষিত হ'লে বা বুজা গ'লে তাকেই 'সংলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গ ধ্বনি' বোলে।

আনফালে, 'অবিৱক্ষিতবাচ্য ধ্বনি'ত বাচ্য বা অভিধেয়ার্থটো উপস্থাপিত বাক্যটো বক্তাৰ উদ্দেশ্য বা অভিপ্রেত নহয়। অর্থাৎ— যি ধ্বনিত লক্ষণাৰ দ্বাৰা লক্ষ্যার্থটো উপস্থাপিত কৰি আন এটা অর্থ অভিব্যক্ত কৰাটো কবিৰ উদ্দেশ্যৰূপে প্রতিফলিত হয় তাকেই 'অবিৱক্ষিতবাচ্য ধ্বনি' বোলে। এই ধ্বনি প্রধানকৈ দুবিধ— 'অর্থান্তৰসং-

ক্রমিতবাচ্য' আৰু 'অত্যন্ততিৰস্কৃতবাচ্য'। প্রথম বিধত কবিৰ অনভিপ্রেত বাচ্যার্থটো বেলেগ অর্থত অর্থাৎ লক্ষ্যার্থত সংক্রমিত হয়। সহজভাৱে ক'বলৈ গ'লে যি 'অবিৱক্ষিতবাচ্য ধ্বনি'ত বাচ্য বা মুখ্য অর্থটি লক্ষ্যার্থৰ ভিতৰত সোমাই থাকে তাকে 'অর্থান্তৰসংক্রমিত অৱিবক্ষিতবাচ্য ধ্বনি' বোলে। আনফালে যি 'অবিৱক্ষিতবাচ্য ধ্বনি'ত বাচ্যার্থ বা মুখ্যার্থটো সম্পূর্ণভাৱে তিৰস্কৃত হয় বা উপেক্ষিত হয় তাকেই 'অত্যন্ততিৰস্কৃতবাচ্য ধ্বনি' বোলে। অর্থাৎ — এইবিধ ধ্বনিত বাচ্যার্থটি সম্পূর্ণ দূৰীভূত হয় আৰু লক্ষণাৰ দ্বাৰা আন এটা অর্থৰ উপস্থাপন হয়, তদুপৰি তাৰ দ্বাৰা আন এটা অর্থহে ব্যঞ্জিত হয়। তলত প্রত্যেক ধ্বনিৰে উদাহৰণ দাঙি ধৰা হ'ল—

➢ *অসংলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গ ধ্বনি ঃ*

ভাৱৰে প্রতিমা ভাৱতে বাঢ়িছে
ভাৱৰে বেহানি কৰে।
বুকুৰে ভিতৰত চেনেহৰ সঁফুৰাত--
মালতীৰ চেনেহকণ চৰে। (লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা — *মালতী*)

ইয়াত মালতী আলম্বন বিভাব, বর্ষাকাল আদি উদ্দীপন বিভাব, কবিৰ মনৰ অৱস্থা সঞ্চাৰীভাব, নায়কৰ অনুৰাগ ব্যঞ্জক শাৰীৰিক চেষ্টাবোৰ অনুভাব। ইয়াত বিভাবাদিপ্রতীত হোৱাৰ লগে লগে ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা নায়কৰঅনুৰাগ প্রতীত হয় আৰু শ্রোতাৰ হৃদয়ত থকা ৰতি নামৰ স্থায়ীভাবটো উদিত হৈ শৃঙ্গাৰ ৰস ৰূপে আস্বাদিত হয়। বিভাবাদিবাচ্যার্থ প্রতীত বস্তুৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ব্যঞ্জিত ৰসৰ স্তৰলৈকে থকা ক্রমবোৰ ইয়াত পৰিলক্ষিত নহয়। সেই কাৰণে ই অসংলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গ ধ্বনিৰ উদাহৰণ।

➢ *সংলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গ ধ্বনি ঃ*

কোনেও নুশুঙা ফুলবোৰ ছিঙি
কোঁচত ভৰাই লৈ।
এটি এটিকৈ পানীৰ সোঁতত।
উটুৰাই দিয়ে গৈ।।

এই কবিতাটোত বাচ্যার্থটো হ'ল যে এগৰাকী নাৰীয়ে অনাঘ্রাত ফুলবোৰ ছিঙি লৈ এপাহ এপাহকৈ পানীৰ সোঁতত উটুৰাই দিছে। কিন্তু এই বিৱক্ষিতবাচ্যৰ দ্বাৰা ৰূপহী নাৰীগৰাকীৰ অনুৰাগ প্রতীত বা ব্যঞ্জিত হৈছে। আকৌ ইয়াতে মন কৰিলেই বুজা যায় যে বাচ্যার্থবোধৰ পিছত ব্যঙ্গার্থবোধৰ এটি ক্রম আছে। সেই কাৰণে এইটো সংলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গ ধ্বনিৰ উদাহৰণ হৈছে।

➢ *অর্থান্তৰসংক্রমিতৱাচ্য ধ্বনি ঃ*

শুনিয়ো লক্ষ্মণ দশৰথ সুত
ৰামৰ কনিষ্ঠ ভাই।

অসোধনে কেন স্বামীক নিন্দাহা
আমাৰ কর্মক পাই। *(ৰামায়ণ)*

এই কবিতাটোত 'দশৰথসুত' পদটোৱে ৰামাদি দশৰথৰ আন আন পুত্রক নুবুজাই কেৱল লক্ষ্মণক বুজাইছে। তদুপৰি 'ৰামৰ কনিষ্ঠ ভাই' পদটোৱেও ভৰত আদি আন আন ভ্রাতৃগণক নুবুজাই মাত্র লক্ষ্মণকে বুজাইছে। ইয়াত 'দশৰথসুত' পদটোৱে দশৰথৰ গুণাৱলী লক্ষ্মণৰ চৰিত্রত থকা বুলি বিবেচনা কৰাটো ব্যঞ্জিত হৈছে। একেদৰে 'ৰাম কনিষ্ঠ ভাই' পদটোৱে ৰামচন্দ্রৰ গুণাৱলী লক্ষ্মণৰ চৰিত্রত থকা বুলি ভবাটো ব্যঞ্জিত হৈছে। এনেকুৱা গুণৰ অধিকাৰী লক্ষ্মণৰ দ্বাৰা সুগ্রীৱক ভৎর্সনা কৰাটো উচিত হোৱা নাই। গতিকে এই কৱিতাটোত 'দশৰথসুত' আৰু 'ৰামৰ কনিষ্ঠ ভাই' —এই শব্দ দুটাৱে কেৱল লক্ষ্মণক বুজোৱা বাচ্যার্থটো অভিপ্রেত নহয়; কিন্তু দশৰথৰ গুণসমৃদ্ধ আৰু ৰামৰ গুণাৱলী থকা লক্ষ্মণহে ইয়াত ব্যঞ্জিত হৈছে আৰু এই ধ্বন্যার্থ বা ব্যঙ্গার্থ অতিশয় মনোৰম হৈ উঠিছে। এই ক্ষেত্রত বাচ্যার্থটো সম্পূর্ণভাৱে দূৰীভূত নহৈ বা উপেক্ষিত নহৈ লক্ষ্যার্থত সংক্রমিত হৈছে কাৰণে এইটো অর্থান্তৰসংক্রমিত বাচ্য ধ্বনিৰ উদাহৰণ হৈছে।

➢ *অত্যন্ততিৰস্কৃত বাচ্যধ্বনি ঃ*

কেলেই লাগিছে সেন্দূৰীয়া গাল
ফৰিং প্রেমিকৰ জুই
কোৱাভাতুৰীয়া ওঁঠৰ তলত
ফেঁটী সাপ থাকে শুই।।

এই কবিতাটোত 'জুই' আৰু 'ফেঁটীসাপ' —এই শব্দ দুটা নিজৰ বাচ্য অর্থ ত্যাগ কৰি কষ্ট দিয়া বা ভয়ঙ্কৰ ৰূপ অর্থক বুজাইছে, আৰু তাৰ দ্বাৰা সেই গাল বা ওঁঠৰ সংস্পর্শত আহিলে দেহ পুৰি বা দেহাত বিহ লাগি মৃত্যুও হ'ব পাৰে — এই অর্থ ধ্বনিত হৈছে। এইক্ষেত্রত বাচ্য বা অভিধেয় অর্থটো সম্পূর্ণভাৱে তিৰস্কৃত বা দূৰীভূত হৈছে; কাৰণ সেন্দূৰীয়া গাল জুই হ'ব নোৱাৰে, ওঁঠ কেতিয়াও ফেঁটীসাপ হ'ব নোৱাৰে। বাচ্যার্থ তিৰস্কৃত হোৱাৰ লগে লগে সেন্দূৰীয়া গালৰ দহন ক্ষমতা আৰু ওঁঠৰ বিহ ঢালি দিয়া ৰূপী লক্ষ্যার্থটো ইয়াত ধ্বনিত হৈছে। ইয়াৰ দ্বাৰা কবিতাশাৰী সামাজিকৰ হৃদয়বোধক হৈ উঠিছে। এয়াই অত্যন্ততিৰ সংস্কৃত বাচ্যধ্বনি। ইয়াৰ উপৰি ধ্বনিৰ আৰু কিছুমান প্রকাৰ পোৱা যায়। যেনে— শব্দশক্ত্যুদ্ভৱ ধ্বনি, অর্থশক্ত্যুদ্ভৱ ধ্বনি আদি। অতি বিস্তৃত হোৱাৰ ভয়ত সেইবোৰ ইয়াত আলোচনা কৰা নহ'ল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৬ ঃ বস্তুধ্বনি, অলংকাৰধ্বনি আৰু ৰসধ্বনিৰ বিষয়ে চমুটোকা লিখক। (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন নং ৭ ঃ ধ্বনিৰ মূল প্রকাৰবোৰ আলোচনা কৰক। (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

২.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ পৰম্পৰাত ধ্বনিৰ এটি বিশিষ্ট স্থান আছে। ধ্বনিৰ বিষয়ে পূৰ্বাচার্যসকলে জানিলেও আনন্দবর্ধনেই প্রথমবাৰৰ বাবে *ধ্বন্যালোকত* ধ্বনিৰ সুসংবদ্ধ ৰূপটো দাঙি ধৰিছে।
- অভিনৱগুপ্তই তেওঁৰ ৰচিত *লোচনটীকাত* আনন্দবর্ধনে কোৱা বহু কথা বহলাই ধ্বনিবিষয়ক বহু ধাৰণাক সহজবোধ্য কৰি তুলিছে।
- কাব্যত যেতিয়া শব্দ বা অর্থই নিজৰ অভিপ্রায় পৰিত্যাগ কৰি গৌণভাৱে থাকি ব্যঞ্জনাৰ সহায়ত বেলেগ অর্থ ব্যক্ত কৰে তেতিয়া ব্যঞ্জনাসমৃদ্ধ সেই কাব্যকেই ধ্বনি বোলা হয়।
- ধ্বনিক অস্বীকাৰ কৰা আলঙ্কাৰিকসকলক প্রধানতঃ তিনিটা ভাগত ভগোৱা হৈছে — প্রথম ভাগটোৱে ধ্বনি বোলা কোনো বস্তুৱে নাই বুলি কয়, দ্বিতীয়টোৱে ধ্বনিক অনির্বচনীয় বুলি মত পোষণ কৰে আৰু তৃতীয় গোটটোৱে ধ্বনি থাকিলেও ইয়াক ব্যাখ্যা বা প্রকাশ কৰা নাযায় বুলি মত প্রকাশ কৰিছে।
- ধ্বনিবাদীসকলৰ মতে ধ্বনিয়েই কাব্যৰ আত্মা বা প্রাণস্বৰূপ। এইক্ষেত্রত বস্তুধ্বনি বা আলঙ্কাৰিকধ্বনিক গ্রহণ নকৰি ৰসধ্বনিকেই গ্রহণ কৰা হয়। অর্থাৎ — কাব্যৰ আত্মা বুলি ক'লে ৰসধ্বনিকেই কাব্যৰ আত্মা বুলি বুজোৱা হয় কাৰণ বস্তুধ্বনি আৰু অলংকাৰধ্বনিয়ে পৰৱর্তী পর্যায়ত ৰসধ্বনিতেই মিলি যায়।
- ধ্বনিক প্রধানভাৱে দুটা ভাগত ভগাব পাৰি — অভিধামূলক আৰু লক্ষণামূলক। এই দুয়োবিধেই আকৌ বেলেগ বেলেগ বেলেগ ধৰণে ভাগ কৰা যায়। ধ্বনিয়েই প্রতীয়মান অর্থৰ দ্বাৰা কাব্যত পৰমানন্দৰ জনক হয়। সেইকাৰণে ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রত ধ্বনিকাব্যকেই শ্রেষ্ঠ কাব্য বুলি কোৱা হয়।

২.৫ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) গোস্বামী, ত্ৰৈলোক্যনাথ (১৯৯৯); *নন্দনতত্ত্ব ঃ প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য;* ডিব্ৰুগড় ঃ বনলতা¼

২) শৰ্মা, তীৰ্থনাথ (২০০৬); *সাহিত্য বিদ্যা পৰিক্ৰমা;* গুৱাহাটী ঃ বাণী প্ৰকাশন।

৩) শাস্ত্ৰী, মনোৰঞ্জন (২০০৯); *সাহিত্য দৰ্শন;* গুৱাহাটী ঃ চন্দ্ৰ প্ৰকাশ।

৪) শৰ্মা, মুকুন্দমাধৱ (১৯৯১); *ধ্বনি আৰু ৰসতত্ত্ব;* গুৱাহাটী ঃ বাণী প্ৰকাশন¼

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

৫) Dey. S. K. (1963). *Sanskrit Poetics.* Oxford: OUP

৬) Kane, P. V. (1971). *History of Sanskrit Poetics.* Delhi: Motilal Banarashi Das.

২.৬ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আনন্দবৰ্ধন আৰু অভিনৱগুপ্তৰ বিষয়ে লিখিব লাগিব। তেওঁলোকৰ কিতাপৰ কথা লিখি মতামতৰ বিষয়েও আলোচনা কৰিব লাগিব।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ধ্বনিৰ লক্ষণ আলোচনা কৰি উদাহৰণেৰে ব্যাখ্যা কৰিব লাগিব।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ যিকোনো মানুহেই যে ধ্বনিক বুজিব নোৱাৰে; প্ৰতীয়মান অৰ্থক বুজাৰ বাবে যে বিশেষ জ্ঞান বা দক্ষতাৰ প্ৰয়োজন সেইবিষয়ে বহলাই লিখিব লাগিব।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ধ্বনিক যিসকলে নাই বুলি কয় আৰু গুণ আৰু অলংকাৰ বহিৰ্ভূত কোনো কাব্যিক উপাদান থাকিব নোৱাৰে বুলি যিসকলে কয় — তেওঁলোকৰ যুক্তিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব লাগিব।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ধ্বনি নাই, ধ্বনি লক্ষণা, ধ্বনি অনিৰ্বাচ্য — এই তিনিটা অভিমত সামৰি লৈ আলোচনাত্মক এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰিব লাগিব।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বস্তুধ্বনি কাক বোলে তাৰ উদাহৰণ; অলংকাৰধ্বনি কাক বোলে তাৰ উদাহৰণ আৰু ৰসধ্বনি কাক বোলে সেই বিষয়ে উদাহৰণ দি বহলাই লিখিব লাগিব।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ধ্বনিৰ প্ৰকাৰভেদ দেখুৱাই উদাহৰণেৰে ব্যাখ্যা কৰিব লাগিব।

২.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰত আনন্দবৰ্ধনৰ স্থানৰ বিষয়ে এটি আলোচনা আগবঢ়াওক।

প্রশ্ন ২ ঃ ধ্বনিৰ স্বৰূপ ব্যাখ্যা কৰি কাব্যত ইয়াৰ প্রয়োজনীয়তাৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক।

প্রশ্ন ৩ ঃ ধ্বনিৰ বিপক্ষে থকা অভিমতবোৰ খণ্ডন কৰি ধ্বনিৰ সপক্ষে যুক্তি প্রদর্শন কৰক।

প্রশ্ন ৪ ঃ ধ্বনিৰ ভাগবোৰ লিখি প্রত্যেকটো উদাহৰণসহ ব্যাখ্যা কৰক।

*** ***** ***